

АНАЛИЗЕ И ВРЕДНОВАЊА ДОСИТЕЈЕВОГ ЈЕЗИКА У МАТИЦИ СРПСКОЈ ТОКОМ 19. ВЕКА

1. О односу сарадника Матице српске према Вуковој правописној и језичкој реформи у 19. веку писано је у више наврата, а највише пажње том проблему посветио је Живан Милосавац.¹ И други најзначајнији реформатор књижевног језика у предвуковској епохи, Доситеј Обрадовић, такође је био честа тема у не само филолошким радовима чланова и сарадника Матице српске, али те анализе и вредновања Доситејевог језика остајали су најчешће ван фокуса савремених лингвиста и других истраживача. Наиме, готово је по правилу однос Матичиних чланова према Доситејевом језику коментарисан само узгред, при анализи идејних корелација између концепција књижевног језика чланова Матице српске са једне и Вук Карацића и његових присталица са друге стране.

Циљеви овога реферата јесу стога: а) да се понуди модел анализе за ову изузетно значајну тему, са конкретним методолошким напоменама и упутствима везаним за корпус истраживања; б) да се сагледају домети филолошких анализа Доситејевог језика у 19. в.; в) да се сагледа рецепција у савременој србистици појединих ставова истакнутих чланова Матице српске у 19. в.

Тема се може сматрати значајном првенствено због чињенице да се у односу „матичара“ према Доситејевом језику, подједнако као и према језику Вука Карацића, врло прецизно може сагледати *језичка ситуација* на тлу Војводине у 19. веку. Наиме, према Вуковој реформи интелектуалци окупљени око Матице српске нису имали идентичан став. Свакако је према Вуку најнетолерантнији био Сава Текелија, о чему је већ много пута писано, док се, с друге стране, у радовима и конкретним потезима Јована Суботића у улози уредника *Српског летописа* осећа и његов сасвим благонаклон став према појединим сегментима Вукове реформе.

Ставови о Доситејевом језику, међутим, нису почивали на истој основи као када је Вуков језик био у питању јер се нису тицали актуелне књижевнојезичке реформе недовољно признатог савременика, већ реформе коју је у свом делу

¹ В. Милосавчеве радове наведене у литератури.

извршио преминули књижевник, још за живота овенчан славом у српској култури. Такође, Доситејеви програмски књижевнојезички ставови били су неупоредиво ближи (понекад и идентични) ставовима члановима Матице српске у односу на ставове Вука Караџића и његових сарадника. Ови други су – усоталом – и узроковали бројне полемике „зараћених“ страна, махом прекинуте после Даничићевог *Рата за српски језик и правопис* (1847).

Без обзира на наведено, јединствен став међу члановима и сарадницима Матице није постојао ни када је у питању Доситејев језик. Неједнаки ставови и неједнака вредновања језика Вука Стефановића Караџића и Доситеја Обрадовића заправо су последица различитих *концепција књижевног језика* које су развијане у оквиру круга интелектуалаца окупљених око Матице српске. Сагледавање различитих ставова према Доситејевом језику тако ће, дакле, посредно указати и на различите концепције српског књижевног језика у оквирима Матице српске и допринети одбацивању распрострањене предрасуде да је Матица српска у 19. веку имала јединствену визију нормирања и развоја српског књижевног језика. То се најбоље може уочити анализом филолошких радова објављених пре свега у *Српском летопису*, књижевном часопису Матице српске, али и у другим радовима (научним радовима из других области, књижевним делима, некролозима и сл.).

2. Од самог оснивања *Српског летописа* у овом часопису је негован култ Доситеја Обрадовића, као и других просветитеља и рационалиста, Доситејевих сарадника и следбеника. „Ценећи улогу и значај Доситеја и његовог круга за српску културну револуцију, Магарашевић није пропустио ни једну свеску без текстова који су *Летопис* везивали и надовезивали на Доситејеву епоху“ (Милисавац 1986: 150).² Матица српска објављивала је под вођством Георгија Магарашевића, првог уредника *Летописа*, и Доситејева дела, нпр. *Дух списанија Доситејеви* 1830. године (Милисавац 1986: 226–227). Доситејев култ у почетку није слабио ни код Магарашевићевих наследника, па је и Јован Хацић, један од оснивача Матице и

² То се нарочито огледа у објављивању Доситејевих писама и писама других припадника епохе реакционализма (Трлајића, Соларића, Стојковића): у *Летопису* је до 1828. објављено чак 29 Доситејевих писама, а касније је 43 његова писма Магарашевић сабрао у књигу *Писма Доситеја Обрадовића* (Милисавац 1986: 151), коју је објавио 1829. године.

уредник *Летописа*, Доситеја Обрадовића, као и Јована Рајића, „сврставао међу најславније Србе у Угарској“ (Милисавац 1986: 238).

Јаков Игњатовић, такође уредник *Летописа*, у својим *Мемоарима* подвукао је Доситејеву револуционарну улогу у реформама књижевног језика: „У књижевном језику начинио је прелазак, начинио је епоху, али покрај свег тога није ни српску идеју из вида испустио, само је круг распространио“ (Игњатовић 1988: 33). И други истраживачи истицали су да је Игњатовић одао признање Доситеју Обрадовићу што је учинио много за еманципацију српског језика и духа (Милисавац 1986: 708).

И Јован Суботић, попут Магарашевића и Игњатовића уредник *Летописа*, међу најзначајнијим српским писцима издваја Рајића и Доситеја. У тексту *Неколико речи за српског писатеља* Суботић после указивања на просветитељски карактер Доситејевог дела („Један Доситеј блиста се на путу к оној писања цели која се у изображавању народа состоји“), као и дела која су стварали још Јован Рајић, Павле Соларић, Лукијан Мушицки, Димитрије Давидовић и Теодор Павловић. У закључку рада следи Суботићев императивни савет српском писатељу: „Помисли на Доситеја, помисли на Рајича!“

Временом је, логично, култ Доситеја и његових следбеника почео бледети под притиском актуелне књижевнојезичке ситуације (Милисавац 1986: 752), али се о Доситеју, његовим делима и језику, никада није писало нити судило негативно.³ Доситејева присутност могла се, напротив, пратити и у читавом низу симболичких потеза, попут штампања просветитељевог лика на Матичиним дипломама и сл. Једини критички тонови матичиних чланова спорадично су се односили на Доситејеве реформе писма и правописа.

Хвалоспевно о Доситеју нису писали само уредници *Летописа*. Познато је да је у првој частици *Српског летописа* за 1826. годину, односно већ у првом годишту, Стефан Стефановић (1805-1826) објавио песму *Спомен Обрадовича Доситеја* (Милисавац 1987: 66), чиме је готово симболично потврђен генерално глорификујући однос према Доситејевом делу и Доситејевом језику у овој значајној институцији српске културе. У радовима из филологије и историје Доситејево име

³ Постепено потискивање Доситејевог свеприсутности у *Летопису* почело је у време уредниковања Теодора Павловића: „Павловић није према Доситеју и његовим следбеницима гајио култ као што је то у своје време чинио Магарашевић“ (Милисавац 1986: 333).

је незаобилазно, наведено увек као узор за српске писце. У том смеру писао је велики број истакнутих сарадника и чланова Матице српске. На пример, у трећем *Писму Филос(е)рба (Српски летопис 19, 1829)* Георгије Магарашевић, „доситејевац по своме дубоком убеђењу и идејном опредељењу“ (Милисавац 1987: 75), истиче круцијални Доситејев допринос генези нове српске књижевности: „Последњи период, који нам је најближи, јест за нас најважнији; и започиње се с Доситејем Обрадовићем, пак тече до данашњег дана! Он је први разлучио језик народни с(е)рпски от славенског богослужбеног, којим се пре њега обично писало, мешајући и с(е)рпски; он је п(е)рви народним говорним језиком писао и сов(ј)етовао, да се тако пише; он је поред тога још пријатним својим слогом, којим је најполезније роду науке предлагао, толико на цели народ дејствовао, да се о њему по правди рећи може оно, што је Хердер о великом немачком реформатору казао (...)! От његовог времена започиње се управ С(е)рпска Литература; јер је донде била, ако је сирјеч каква била, Славено-С(е)рпска, тј. нит се чистим старим славенским, нит пак простонародним језиком писало; већ је у делима, што се језика тиче, прави био галиматијас!“.

Наведени Магарашевићев цитат заправо представља доминантну парадигму у сагледавању Доситејевих доприноса развоју језика књижевности и развоју књижевности и културе.⁴ Не сасвим тачан став о Доситеју као првome писцу који почиње писати народним језиком, нарочито ако се узме у обзир и стваралаштво „матичарима“ непознатог Венцловића, заједно са ставом о Доситеју као зачетнику нове српске књижевности вариран је потом у формулацијама многих аутора.

У наведеном цитату види се још једна типична одлика вредновања Доситејевог језика: недовољна филолошка знања и премала историјска дистанца према анализираном феномену условљавали су по правилу поједностављене анализе и самим тим непрецизне закључке. Тако се у Магарашевићевој анализи српске језичке ситуације у Доситејево време полази од диглосије у којој се у улози вишег и нижег идиома налазе рускословенски и српски народни језик, док се

⁴ Магарашевић је признавао и Доситејев теоријски допринос српској филологији, па тако у писму Павлу Стаматовићу пише: „Но највећа штета нама јест та, што от оног доба, откако је Велики Доситеј писати почео, никаквог нисмо имали досад Философског Филолога или у Филологији Философа“ (наведено према: Милисавац 1987: 109).

славеносрпски језик сасвим узгредно спомиње као споредни продукт функционисања црквенословенског језика.

3. Тек ретки Матичини аутори увиђали су да је Доситеј заправо знатно реформисао постојећи тип световног књижевног језика, посрбљавајући граматичку структуру славеносрпског (не рускословенског!) језика у духу говора војвођанских градова. Непостојање развијених теоријско-методолошких модела филолошких анализа онемогућавало је да аутори уоче генезу *доситејевског језика*, већ су језик Доситејевих дела махом сврставали или у чист народни или у чист славеносрпски језик.

Међу реткима који је издвојио новонастали тип књижевног језика био је уредник *Српског летописа* Теодор Павловић. Иако далеко толерантнији од својих претходника и савременика у Матици према Вуковој реформи, Т. Павловић је сматрао да је Вукова селекција источнохерцеговачког дијалекта за основу новог типа књижевног језика непотребна будући да Срби већ имају Доситејевим делом изграђен књижевни језик са значајном традицијом (Милисавац 1987: 152). Сасвим је јасно, додајмо, да овакви њихови судови Вуку Караџићу никако нису могли бити по вољи јер је епитет пионира нове српске књижевности приписивао себи, судећи барем на основу познатог писма упућеног Лукијану Мушицком (Милисавац 1987: 76).⁵

4. Један периферни, неафирмативни правац вредновања Доситејевих реформи, али само графијских и ортографских, може се сагледати из речи Павла Стаматовића, којем је Јован Хацић препустио уређивање *Српског летописа* 1831–1832. године. Стаматовић је, такође, био уредник још једног Матичиног издања, алманаха *С(е)рпска пчела или Нови цветник*. У чланку *Кратки преглед правописанија с(е)рпског у новим књигама* (1831) Стаматовић је замерио Доситеју да је графијским и ортографским интервенцијама у својим делима први унео пометњу у писању која међу Србима дуго траје, и на коју су се својим реформама надовезали Сава Мркаљ и Вук Стефановић Караџић (Милисавац 1986: 243). Ваља подвући да је на критику међу Матичиним ауторима наишла само Доситејева реформа писма и

⁵ Додуше, у одговору на *Утук III* Јована Хацића Вук је 1847. признао да су пре њега народним језиком, осим Дубровчана и Далматинаца у 16. веку, те Рељковића и Дошенивића, писали још и Захарија Орфелин, Емануил Јанковић и Доситеј Обрадовић.

правописа, док је Доситејев језик по правилу узиман као узоран и као адекватно решење за српску културу (књижевност и науку) у 19. веку.⁶

5. Доситејев језик није, узимајући у обзир коначне сасвим различите закључке аутора о типу идиома, анализиран увек на исти начин. У време када методологија истраживања књижевног језика и језика књижевности још увек нису били довољно развијени, Доситејев језик дефинисан је или као народни или као књижевни (славеносрпски) језик искључиво на основу језичког осећања аутора. По правилу су, наиме, изношени готови судови које није пратила било каква видљива филолошка анализа Доситејевог текста из било којег дела, а добро је познато да је Доситеј језик својих дела прилагођавао садржају односно жанру. Будући да су коначни вредносни судови о Доситејевом језику били засновани на бољем или лошијем језичком осећању Матичиних аутора и без икакве научне методологије, њихове закључке треба узети са великом научном резервом. Њихов значај, међутим, никако не треба потценити, а нарочито их не треба сматрати апсолутно ирелевантним јер представљају социолингвистички релевантне податке за савремене анализе језичке ситуације и језичке политике српских институција у 19. веку.

Тако, на пример, ваља истаћи мишљење још једног изузетно значајног Матичиног члана и једног од највећих филолога свога времена, Павела Јозефа Шафарика о Доситејевом језику и стилу. У *Историји српске књижевности* (1865) Шафарик веома луцидно примећује: „Писао је, као што је већ било примећено, први међу Србима новијег доба и – што је још више – први са сталним успехом и трајним деловањем, на чистом српском, а да притом није избегавао добре словенске речи, из црквеног језика у живот давно пренесене и од народног дијалекта органски усвојене“ (Шафарик 2004: 225). Иако у свом изразу Доситеј није имао само у дијалекту одомаћене славенизме, како Шафарик наводи, изузетно је важна перцепција да је Доситејев језик представљао успешан пример („са трајним деловањем“) надоградње народне лексике ослоњене углавном на

⁶ Многи се на граfiјски и ортографски аспект Доситејеве реформе нису ни освртали: „Питање правописа сматрао је [Магарашевић – прим. А.М.] споредним, спољним, обележјем језика, око кога не треба трошити толико снаге колико је расипано у често јаловим полемикама“ (Милисавац 1986: 177).

безеквивалентне славенизме. Поједини истраживачи апострофирали су Шафариково мишљење да су Доситеј и Вук почели чистити књижевни језик од славеносрпског наноса (Милицавац 1986: 272), али се томе мора додати да се поменуто чишћење у Шафариковој интерпретацији односило само на граматичку структуру књижевног језика, а не и на његову лексику.

6. Потребно би било стога прикупити и анализирати све релевантне, а не само парадигматске судове српских интелектуалаца из 19. в. о Доситејевом језику. Наравно, адекватан приступ овој теми подразумевао би рад далеко већег обима од чланка у научном часопису, можда чак и рад обима докторске дисертације. Стога ћемо на једном примеру понудити смернице за истраживање ставова о Доситејевом језику, а на основу великог броја оваквих микроанализа сасвим прецизно би се уочиле и константе и варијације у вредновању језичког израза најпрестижнијег српског писца на размеђи 18. и 19. в. Избор је пао на вредновања Доситејевог језика из пера Јована Суботића из барем два разлога: први је што је Суботић о Доситејевом језику писао у многим садржински и жанровски разнородним радовима; други се тиче чињенице да су управо Суботићеве паралеле о Доситејевом и Вуковом језику међу писцима из 19. в. једине навођене и анализирани у савременој србистици.

У често цитираном Суботићевом раду *НЕке черте изъ повѢстнице Сербскогъ књижества* (Сербскій *лѢтописъ*, 74, 1846) износи се следеће мишљење:

„Његове *Басне* (1788) основале су, тако рећи, српско књижество, и ако га нису основале, а оно су га заиста животом задануле. Оне су прве народу његовим језиком говорити почеле, оне су прве народу почеле оно говорити што је за њега и онако како је за њега. [...] Као изображеном српском родољупцу што би данас у наше дане било да наједанпут у опери српске гласе српски певати чује, тако је онда морао језик *Басна* народу као небесна каква музика у ушима зазвонити.“ Из Суботићеве призме, српском књижевношћу се може сматрати само она настала на српском народном језику. Књижевно стваралаштво на црквенословенском језику, управо због селекције идиома а не због садржаја, Суботић је оценио као беживотно (па га је Доситеј „животом зада/х/нуо“) и народу некорисно. Суботић се такође осврнуо и на рецепцију народног језика у Доситејевим баснама, тј. на ефекат који

је појава народног језика у српској књижевности морала произвести у „народу“, којем је морао звучати као „небесна каква музика“.

Далеко је значајнија Суботићева анализа књижевнојезичке ситуације код Срба, у којој Доситеја сматра творцем славеносрпског језика: „Обрадовић је делом показао шта треба да се за народ пише и како ваља да му се пише. И заиста у следећујућој десетини тако видимо двоје у књижеству, које је само његовим поводом постало, а то је: *прво, славено-српски језик и тежење на практическу народа корист*. [...] Што се пак језика тиче, тај је у овој десетини велики корак к народу ближе учинио. Па и то је, као што смо више приметили, поводом Доситејевим било. Велики сирјеч просветитељ почне за српски народ српским језиком писати. [...] Но будући да црковни језик за онога који га зна особиту дражест, која се у савршенству језика оснива, има, зато га се и онај који је баш потпуно о томе уверен био да за народ народним језиком писати треба – сасвим отрести није могао. К томе је долазило и то, што су многи држали да је црковни језик књижевни језик књижевни или хох-српски.“ Језичко осећање и филолошко знање Суботића су наводили на исправан закључак да Доситејев језик никако није био једнак језику славеносрпских писаца од Орфелина надале, али је новонастали неоргански идиом који данас називамо *доситејевским језиком* одредио као *славеносрпски*. У Суботићевом тумачењу славеносрпски (= доситејевска фаза славеносрпског) не настаје као плод специфичне Доситејеве концепције српског књижевног језика, већ као последица Доситејеве немогућности да се ослободи баласта црквенословенског језика при намери да пише чистим народним језиком. Такво виђење доситејевског језика као језика са граматичком структуром народног језика у који је *непланирано* продрла славеносрпска лексика карактерише и Суботићеву обимну *Автобиографију*, насталу пред крај живота и објављену постхумно почетком 20. века: „Тако је и наш дични Доситије као калуђер сваки дан читао и појао црквеним језиком. Али је он ипак имао у крви својој и души свој језик, којим је народ говорио. Он је управо почео писати језиком народним, т. ј. он је тако мислио и тако се изражавао, као што је то наш народ чинио. Међутим бављење са црквеним језиком имало је тај уплив у њега, да је многе речи и слоге из њега у свој књижевни језик примио, те је тим управо он створио славено-српски језик.“

7. Посебну пажњу лингвиста у 20. веку са пуним правом је закупило тумачење односа између Доситејевог и Вуковог језика, као и односа између Доситејева и Вукове концепције књижевног језика (што никако не треба изједначавати). Не постоји нити један значајнији историчар српског књижевног језика у 18–19. в. који овој паралели није посветио пажњу у својим радовима. Само је Љубомир Поповић, међутим, приликом анализе различитих концепција књижевног језика двојице значајних реформатора у обзир узео и ставове о овом проблему које су износили аутори окупљени око Матице српске у 19. в.⁷ У Поповићевим радовима критици је посебно изложено у 19. в. распрострањено, а у 20. в. често преузимано, схватање да је Вук наставио реформу започету у Доситејевом делу, тј. да Вукова појава представља пуни континуитет у односу на Доситеја. И ово, данас неприхватљиво, тумачење настало у 19. в. произишло је као последица неразвијене методологије за тумачење концепција књижевног језика, а најпрецизније је формулисано у већ цитираном Суботићевом раду *Неке черте из повеснице с(е)рпског књижества*: „Све што је он [Вук – прим. А. М.] за тридесет и више година као списатељ радио било је: народне песме и језик српски. [...] Ту је он први самим чистим народним језиком писати почео и једнако писао; он је науки и напредовању језика српског својим неуморним скупљањем материјала врло помогао. Доситеј је увео народни језик у књиге, Вук нам је показао који је то народни језик; Доситеј нам је показао да треба народним језиком писати, Вук пак показао нам како треба да пишемо.“

8. Уместо закључка навешћемо препоруку потенцијалним истраживачима филолошких ставова у 19. веку, изведену на основу увида у радове сличног садржаја: у корпус не би требало да улазе само филолошки (граматички, књижевнотеоријски и књижевнокритички радови), већ и текстови различитих жанрова у којима се налази обиље грађе за анализу. То се пре свега односи на:

- а) књижевна дела, нпр. у случају Доситејевог језика конкретно на оду Лукијана Мушицког или песма А. Арновљева (Милисавац 1986: 121, 258–259);
- б) некрологе, у којима је често стилско средство поређење између преминуле особе и значајних личности српске историје и културе;

⁷ В. Поповић Љ. 1988 и Поповић Љ. 1996..

- в) аутобиографије, мемоаре и дневнике, у којима се налази махом у србистици заобиђена (социо)лингвистичка грађа;
- г) новински чланци различитог садржаја, готово по правилу ван обима интересовања савремених лингвиста.